

Determinanty ekonomického úspěchu v první fázi postkomunistické transformace*

Česká republika 1989-1992

PETR MATĚJŮ**

Sociologický ústav Akademie věd České republiky, Praha

Determinants of Economic Success in the First Stage of the Post-Communist Transformation The Czech Republic 1989-1992

Abstract: Recent political, economic and social developments in East-European countries offer exceptional opportunities to study social change and the effects of the profound transformation of the social stratification system on the lives and careers of just one generation. In the first part of this paper, the applicability of two concepts for the study of this process is discussed: "transition," which prevails among economists, and "transformation," which is more appropriate for the study of social change. Following this, the relevant theoretical inspirations for the study of post-communist transformation are discussed, in particular Nee's theory of "market transition". The argument is raised that Nee leaves aside the important question of specific patterns of individual mobility, and that he emphasizes the economic perspectives of certain groups, which - as a result of the transition towards a market economy - experience collective socio-economic mobility. Finally, Bourdieu's concept of various forms of capital is defended as a potentially effective theoretical background for the study of the change of social stratification in post-communist countries. In the second part of the paper, the data from the longitudinal study "Family 1989" is analyzed in order to answer two questions: "What are the most efficient strategies for economic success during a period of transition to a market economy?" and "What mobility paths underlie the most efficient strategies?" The conclusion is reached that, in the Czech Republic, the former "nomenklatura cadres" are able to maintain their advantageous positions in the income hierarchy, mainly because of their capacity to apply "human capital" and effectively convert social capital accumulated during the communist regime. On the other hand, rapidly increasing returns on education very likely testify to a significant change in the role of "human capital" during the post-communist transformation.

Sociologický časopis, 1993, Vol. 29 (No. 3: 341-366)

*) Výzkum, o jehož výsledky se opírá tato stať, byl podporován grantem od Grantové agentury AV ČR (grant č. 82801) a současně granty od U. S. National Science Foundation (USA) a nadace NWO (Holandsko) udělenými UCLA na projekt výzkumu "Sociální stratifikace a cirkulace elit ve východní Evropě po roce 1989", na kterém autor této stati participuje. Autor děkuje zejména P. Machoninovi, M. Tučkovi a J. Večerníkovi za cenné připomínky k první verzi stati. Odpovědnost za výsledky a závěry prezentované v této stati má však výhradně její autor.

**) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: PhDr. Petr Matějů, Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1, tel.: (02) 2422 09 79, 93, 97, 1. 252, 253, fax: (02) 2422 02 78, E-mail: mateju@cspgias11.bitnet.

1. Úvodem

Příležitosti empiricky zachytit a modelovat sociální změnu¹ na osudech jedné generace jsou velmi vzácné. Politický a sociální vývoj v zemích východní Evropy od konce války a zejména současná postkomunistická transformace takovou zcela výjimečnou příležitostí zcela jistě je. Někteří autoři [Szelényi a Treiman 1991] dokonce zdůrazňují, že postkomunistická transformace nabízí sociologům pro studium sociální změny podmínky blízké "přirozenému experimentu", neboť během jedné generace zcela jistě dojde k hluboké proměně politické struktury, sociálních institucí i sociální struktury a pravděpodobně i hodnotového systému. Ačkoli studium sociální změny rozhodně nelze redukovat na studium sociální mobility, příklad vypůjčený z mobility analýzy je zvláště názorný: "Srovnání profilu těch, kteří postupovali vzhůru před rokem 1989, s profilem jedinců, jimž se cesta vzhůru otevřela až po roce 1989, a zvláště opakování těchto historických srovnání v několika zemích, ve kterých transformace probíhala odlišným způsobem, nás staví do mnohem silnější pozice, pokud jde o možnost zjistit, do jaké míry a jakým způsobem se ve vzorcích sociální mobility a ve stratifikačním procesu prosazují institucionální a strukturální prvky sociálního systému" [Szelényi a Treiman 1991: 277].

Studium postkomunistické transformace jako specifické formy sociální změny je ovšem poznamenáno jak stavem sociologické teorie "socialismu", tak absencí dostatečně obecné teorie predikující hlavní atributy probíhající transformace. Uplatníme-li poněkud přísnější kritéria pro posuzování teorií ve společenských vědách [Lenski 1988], zjistíme, že mezi teoriemi, o něž se lze v současné době opřít, dominují *makroekonomické* koncepce přechodu od centrálně plánovaného (redistributivního) ekonomického modelu směrem k tržnímu modelu (viz například [Kornai 1990]).

Sociologie je přirozeně za absenci obecnější sociologické teorie postkomunistické transformace kritizována.² Často ovšem vzniká dojem, že teorie transformace chybí proto, že se o ni žádný ze sociologů zatím nepokusil. Lze samozřejmě namítnout, že takové pokusy učiněny byly (viz například [Nee 1989, 1991; Szelényi 1988, 1991; Szelényi a Treiman 1991]) a že nezůstávají bez odezvy ([Kolosi a Róna-Tas 1992, Domanski a Heyns 1992], aj.). Problém je podle mého názoru jinde. Ekonomické koncepce přechodu od centrálně plánovaného k tržnímu hospodářství čerpají z klasických ekonomických teorií (liberálních, konzervativních nebo nekonzervativních), které bez ohledu na to, zde je

¹) Sociální změnou zde mám na mysli nikoli jakékoli dílčí či temporální změny v sociálních subsystémech, ale pouze "multilineární" [Lenski 1976] a vzájemně propojené proměny v hlubších strukturách politických, sociálních, kulturních a hodnotových systémů (k pojetí sociální změny viz též [Boudon 1986]).

²) Dlužno však poznamenat, že kritika tohoto druhu nejčastěji přichází od těch, kteří proces transformace spíše *glosují*, místo aby jej seriózně *zkoumali* a z výsledků svého bádání vyvozovali relevantní závěry, nebo alespoň testovatelné hypotézy. Zachovávat si distanci od empirie a držet se spíše klasiků, či žurnalistickým stylem pojednávat převážně exkluzivní sociologická či politická témata transformace je docela pohodlná pozice, ze které ovšem může málokdo něco vytěžit.

akceptujeme či nikoli, aspirují na obecnou platnost. Oporou ekonomických koncepcí přechodu od redistributivní centrálně plánované ekonomiky k tržní ekonomice je i relativně dobře propracovaná teorie "*ekonomie nedostatku*" [Kornai 1980, 1992], jejíž platnost pro centrálně řízené ekonomiky státního socialismu nebyla prakticky zpochybněna.

Na rozdíl od *ekonomických* a *politických* systémů socialismu, jejichž "architektury" byly vlastně "předepsány" a v základních rysech se tedy shodovaly, *sociální, kulturní a hodnotové* systémy komunistických zemí byly zřejmě různorodější, a to především v důsledku rozdílných historických a kulturních kontextů "výstavby socialismu" v jednotlivých zemích. Proto lze stěží předpokládat udržitelnost jednoho více či méně univerzálního výkladového schématu jak pro vývoj a krystalizaci sociálního systému "státního socialismu", tak pro postkomunistickou transformaci, pokud samozřejmě nepůjde o hypotézy na tak vysoké úrovni obecnosti, že jejich falzifikovatelnost (možnost operacionalizace a následného testování) bude předem vyloučena.

Ve prospěch této ne příliš optimistické teze svědčí i osud zatím nejčastěji citovaných pokusů poskytnout empirickému studiu sociální dimenze postkomunistické transformace teoretický základ a potřebné teoretické hypotézy. Pokud jde o analýzy vývoje nerovností a sociální stratifikace v postkomunistických zemích, nejčastěji jsou prověřovány teoretické hypotézy, které formulovali Victor Nee a Ivan Széleányi [Nee 1989, 1991, Széleányi 1988, 1991]. Pokud jde o velmi obecné teze charakterizující základní rysy postkomunistické transformace, názory se v podstatě shodují a hypotézy, které jednotliví autoři formulují, lze jen stěží zpochybnit. Jinak je tomu ovšem s hypotézami nižší úrovně obecnosti formulovanými v podobě očekávání určitých konkrétních změn týkajících se vývoje nerovností, sociální stratifikace, mobility a proměn mechanismů, jimiž jsou tyto změny v průběhu postkomunistické transformace generovány.³ Tyto hypotézy zpravidla v empirickém testování neobstojí, zejména jsou-li testovány na datech z jiných zemí, než pro které byly původně formulovány. Zdá se, že příslušná očekávání jsou výrazně ovlivněna lokálně (sociálně, kulturně, politicky) diferencovanou zkušeností, která při formulaci hypotéz hrála významnou roli, bez ohledu na to, zda se jedná o zkušenost analytickou nebo spíše fenomenologickou.

Ve světle toho, co bylo řečeno výše, lze pochopit, že nejobecnější a všeobecně přijatelná kvalifikace procesu postkomunistické transformace má silně ekonomickou dikci. Nee ji například charakterizuje následujícím způsobem:

³) Nechávám stranou skutečnost, že většina autorů, kteří se otázkou změn ve východní Evropě zatím zabývali, označuje tento proces za "přechod od redistribuce k trhu". Toto označení, vypůjčené od ekonomů se mi nezdá být pro sociologii nejvhodnější, neboť na rozdíl od ekonomického systému, který skutečně "přechází" od jednoho relativně známého stavu (centrálně řízená redistributivní ekonomika) k jinému známému stavu (ekonomika fungující převážně na tržních principech), politické, sociální, kulturní a hodnotové systémy zemí východní Evropy prodělávají mnohem složitější proces přerodu, jehož cílový stav lze jen stěží považovat za zřetelně definovaný.

"Ve státně socialistické redistributivní ekonomice je moc - definovaná jako kontrola nad zdroji - funkcí pozice v redistributivní hierarchii. (...) Teorie tržního přechodu tvrdí, že tím, jak se alokace zboží a služeb postupně přesouvá do kompetence trhu, mocenská pozice plyne spíše z ekonomických transakcí než z možnosti administrativně rozhodovat. V důsledku toho není moc nadále monopolizována redistributory a dochází k její difúzi v ekonomice i ve společnosti." [Nee 1991: 267]. Z toho lze snadno odvodit, že "pokud přechod od redistribuce k tržnímu mechanismu zahrnuje změny v alokaci a distribuci zdrojů, povede pravděpodobně ke změně stratifikačního systému" [Nee 1989: 663].

Z této obecné a nepochybně plně akceptovatelné premisy však mohou vyplývat nejružnější očekávání, jejichž platnost může být různou měrou limitována jak místem, tak "historickým časem". Jedním z příkladů očekávání s velmi limitovanou platností je predikce týkající se změn v ekonomických nerovnostech a v relativní sociálně-ekonomické pozici "producentů" a "redistributorů". Nee ze své teorie odvozuje, že s tím, jak postupně klesá význam pozice v redistributivním sektoru a jak jsou postupně eliminována privilegia (formální i neformální), kterých redistributoři na rozdíl od ostatních mohli požívat, nerovnost mezi redistributory a přímými producenty se zmenšuje. Spolu s tím, jak jsou mocné redistributivní struktury postupně nahrazovány tržními transakcemi, dochází ke zvyšování bezprostředního podílu přímých producentů na zisku a naopak k postupné eliminaci přerozdělování zisku ve prospěch distributorů. Z toho, že přechod k trhu znamená eliminaci nerovností původně strukturovaných redistributivními procesy a naopak těsnější provázání nerovností s působením tržních mechanismů Nee odvozuje, že přechod k trhu vede ke *zmenšování* nerovností [Nee 1989, 1991].

Pro tento na první pohled překvapující závěr Nee nachází oporu nejen ve svých vlastních analýzách dat pocházejících z výzkumu provedeného v čínských typicky rurálních oblastech, ale i u jiných autorů. Ve prospěch této hypotézy uvádí i závěry, ke kterým dospěli Szelényi a Manchin, podle nichž jedním z efektů tržních reforem je to, že elita kádrů ("cadre elite") postupně ztrácí svá materiální privilegia [Szelényi a Manchin 1987: 124]. Odvolává se však i na další autory čerpající převážně z maďarské nebo čínské zkušenosti [Nee 1991: 267].

Není divu, že tvrzení, podle kterého jedním z atributů postkomunistické transformace (resp. přechodu od redistributivní k tržní ekonomice) je zmenšování nerovností, vyvolalo řadu kritických reakcí opírajících se o analýzy dat z výzkumů zachycujících proces transformace v některých zemích východní Evropy (např. [Kolosi a Róna-Tas 1992, Domanski a Heyns 1992]). Závěry, ke kterým tyto stati docházejí, zpochybňují platnost některých tezí aspirujících na statut konstitutivních elementů obecné "teorie tržního přechodu", jež jsou evidentně založené na neadekvátním zobecnění poznatků získaných pozorováním nebo analýzou sociálních procesů spjatých s pronikáním trhu do původně rigidních redistributivních ekonomik probíhajících však ve velmi specifických historických, ekonomických, kulturních, sociálních i politických podmínkách.

Tyto pokusy o zobecnění poznatků týkajících se specifických rysů postkomunistické transformace v jednotlivých zemích ukazují, že cesta k obecné teorii postkomunistické transformace se nemůže vyhnout prozkoumání jak

hlubších *sociálních* dimenzí (souvislostí) postkomunistické transformace, tak odlišných *sociálně-historických* okolností jejího průběhu.

Nedomnívám se přitom, že proces falzifikace teoretických hypotéz nutně musí vést k přijímání nebo zamítání obecných teorií v jejich celistvosti, tedy podle pravidla "buď všechno, nebo nic". Z hlediska kumulace poznání a rozvoje disciplíny se jako mnohem produktivnější jeví proces postupné falzifikace a modifikace teorií, tedy fixace pravděpodobně nesporných elementů teorie a naopak modifikace elementů, o jejichž obecnosti lze pochybovat.⁴ Proto se nedomnívám, že Nee mívá správným směrem, když navrhuje, aby jeho "teorie tržního přechodu" byla odmítnuta, pokud analýzy sociální stratifikace ve východní Evropě ukáží, že hybridní elitě podnikatelů - bývalých kádrů se podaří udržet výhody, které měla dříve jako redistributivní třída. Ačkoli Kolósi a Róna-Tas [1992] i Domanski a Heynsová [1992] zpochybňují řadu konstitutivních elementů Neeho teorie tržního přechodu, domnívám se, že některé z nich stojí za to ještě prověřit a případně modifikovat, a to zejména ve světle hypotéz formulovaných pro rozsáhlý komparativní výzkum vývoje sociální stratifikace ve východní Evropě po roce 1989 [Szelényi a Treiman 1991].

Mezi nejproblematičtější hypotézy, které Nee pro studium postkomunistické transformace nabízí, nepochybně patří hypotéza predikující změnu v relativní pozici "producentů" a "redistributorů". Předpokládá, že tzv. redistributoři ("kádry") státně socialistického systému ztrácejí v průběhu přechodu k tržnímu hospodářství původní privilegia a výhodné postavení v distribuci příjmů. Děje se tak proto, že role politického kapitálu se zmenšuje, zatímco role tržního kapitálu roste, přičemž - pokud jde o vstup do skupiny soukromých podnikatelů - bývalé "kádry" nemají v tomto ohledu kromě "lidského kapitálu" (reprezentovaného formálním vzděláním) žádné *specifické* výhody [Nee 1989].

Nee později tuto část své teorie modifikoval [Nee 1991]. Podstatou této modifikace ovšem není - jak bychom možná očekávali - hledání spojnice mezi *ekonomickou* a *sociální* transformací, která s největší pravděpodobností leží v proměně stratifikačního systému. Nee totiž ve svých hypotézách nechává stranou otázku hlavních vzorců *individuální* mobility a zabývá se prakticky pouze ekonomickými perspektivami určitých skupin, které v důsledku přechodu k tržnímu hospodářství prochází *kolektivní* sociálně-ekonomickou mobilitou. Tím nechává stranou podle mého názoru sociologicky mnohem důležitější a nepochybně i podstatně složitější otázky, na které by sociologický výzkum zabývající se postkomunistickou transformací odpovědět. Předně je třeba se ptát, jaké mobilní dráhy (jak kolektivní, tak individuální povahy) jsou pro tuto fázi vývoje typické a které z těchto drah predikují ekonomický úspěch.⁵

⁴) Ke kritice převažujících postupů při výstavbě s testování teorií ve společenských vědách se nedávno vyslovil Lenski, a to v práci, která současně naznačuje způsob, jakým lze ve výstavbě teorií ve společenských vědách zhodnotit pokrok, ke kterému došlo v metodách testování hypotéz v souvislosti rozvojem modelování [Lenski 1988].

⁵) Pokud například bude mobilita do soukromého sektoru predikovat mnohem strmější příjmové dráhy než vzestupná sociálně-profesní mobilita uvnitř veřejného sektoru (tj.

Současné je ale třeba prozkoumat, jaké charakteristiky jedinců (skupin) a jaké strategie jednání se zhodnocují v mobilních drahách predikujících sociálně-ekonomický vzestup, a naopak, co je příčinou sestupné mobility, resp. mobility, která predikuje sestup v sociálně ekonomické hierarchii. Pokud budeme klást otázky tímto způsobem, lze očekávat, že naše analýzy budou směřovat k odpovědi na dominantní otázky týkající se postkomunistické transformace: "Je postkomunistická transformace typem sociální změny, která přináší změnu ve stratifikačním systému společnosti, tj. nejen v *hloubce* či *velikosti* sociálně-ekonomických nerovností, ale v *povaze* procesů, které tyto nerovnosti generují a reprodukují? Pokud ano, jaké jsou hlavní fáze a parametry této změny? A konečně, jaký stav a jakou podobu stratifikačního systému lze predikovat pro jednotlivé fáze této transformace?"

Jedním z teoretických přístupů dávajících určitou naději na efektivní analýzu proměny stratifikačního systému v období postkomunistické transformace je přístup založený na koncepci specifických "kapitálů", jimiž jedinci a skupiny disponují a které v průběhu sociální změny zhodnocují (investují), přičemž úspěšné "investování" těchto kapitálů se projevuje v mobilních drahách a v pohybu po vertikálách určujících sociálně-ekonomický prostor společnosti. Tento přístup nachází silnou oporu jak v klasických pojetích "*ekonomického kapitálu*", tak v sociologických konceptech "*lidského kapitálu*" [Mincer 1958, Schultz 1963], "*kulturního kapitálu*" [Bourdieu 1977, DiMaggio a Mohr 1985], "*sociálního kapitálu*" [Bourdieu 1986], ale zejména v sociologické teorii různých forem kapitálu, kterou formuloval Pierre Bourdieu [Bourdieu 1986]. Bourdieu připisuje kapitálu v obecném pojetí podstatnou roli ve fungování společnosti.

"Kapitál, který ve své objektivní či zpředmětnělé formě vyžaduje určitý čas na akumulaci a který jako potenciální kapacita má produkovat zisk a reprodukovat sám sebe ve stejné nebo rozšířené formě, je silou vepsanou v objektivitě věcí, která způsobuje, že nic není stejně možné nebo nemožné. Struktura a distribuce různých typů a forem kapitálu v určitém čase představuje imanentní strukturu sociálního světa, která trvale ovládá jeho fungování tím, že určuje šance úspěšnosti určitých činností či strategií. Ve skutečnosti nelze strukturu a fungování sociálního světa pochopit, aniž zavedeme pojem kapitálu ve všech jeho formách a nikoli pouze v té jeho formě, se kterou pracuje ekonomická teorie." [Bourdieu 1986: 241-242].

Podstatou aplikace konceptu různých kapitálů (či různých forem kapitálu) v sociologické analýze proměny stratifikačního systému v období postkomunistické transformace jsou principiálně dvě teze:

1. V důsledku změny politického systému a postupného přechodu k tržnímu hospodářství v období postkomunistické transformace dochází k výrazné *revaluaci* určitých kapitálů (např. ekonomický kapitál, lidský kapitál), zatímco jiné kapitály spíše *devalvují* (např. politický kapitál).

například ve školství, vědě, zdravotnictví atd.), bude se prohlubovat segmentace pracovního trhu, což je proces, který není zcela kompatibilní s představou o postkomunistické transformaci jako pohybu společnosti směrem k většímu univerzalizmu a k hlubšímu prorůstání stratifikačního procesu meritokratickými principy.

2. V průběhu postkomunistické transformace dochází ke vzájemné *konverzi* kapitálů.⁶ Lze očekávat, že některé z kapitálů, které v průběhu transformace devalvují, budou v přechodném období často konvertovány v kapitály, u kterých lze naopak očekávat značnou revaluaci a značný podíl na ekonomickém úspěchu.

Domnívám se, že "teorie tržního přechodu" nemůže aspirovat na *sociologickou* teorii postkomunistické transformace pokud explicitě neobsáhne *sociální* procesy a mechanismy reprodukce nerovností, jinými slovy, pokud se nepokusí propojit výklad kolektivní příjmové mobility, která je v centru jeho zájmu, alespoň s výkladem vzorců individuální mobility a s analýzou proměn ve stratifikačním systému.⁷

Analýza, která následuje, je v mnoha ohledech inspirována analýzou, kterou provedli Kolósi a Róna-Tas [1992]. Klade si za cíl několik zatím spíše skromných cílů. Okrajově si klade za cíl prověřit hypotézu predikující *růst příjmových nerovností* v průběhu postkomunistické transformace. Vycházíme přitom z obecnějšího předpokladu, že průnik tržních principů do redistributivní ekonomiky vyznačující se na jedné straně extrémním rovnostářstvím zasahujícím naprostou většinu populace a na druhé straně systémem příjmových a materiálních privilegií týkajících se velmi úzké skupiny populace (nové třídy) vede k výraznému růstu nerovností. Postupná eliminace privilegií redistributivní třídy nepochybně působí ve směru zmenšování jednoho typu nerovností. Současně je ale zřejmé, že otevření soukromého sektoru, krystalizace pracovního trhu a jeho segmentace, růst nabídky pracovních příležitostí v soukromém sektoru a konečně postupná adaptace mezd a kritérií odměňování ve státním sektoru na měnící se situaci na trhu práce, to všechno jsou faktory, které nemohou nést k růstu mzdové a příjmové nerovnosti.

Druhý a z hlediska cíle této stati mnohem podstatnější okruh hypotéz se týká *faktorů a strategií, které v průběhu postkomunistické transformace vedou k ekonomickému úspěchu*, tj. k signifikantním změnám v relativním postavení v příjmové hierarchii (v příjmovém prostoru). Pokud jde o "kapitály", předpokládám, že dochází k výrazné revaluaci lidského kapitálu. Ačkoli školská i mzdová politika státního socialismu způsobily erozi hodnoty vzdělání a kritické oslabení vztahu mezi reálnou kompetencí a formálním vzděláním [Matějů 1992], lze předpokládat, že revalvace lidského kapitálu, ke které dochází v souvislosti s upevňováním tržních principů distribuce, se projevuje signifikantním růstem

⁶) Konvertibilita různých forem kapitálu (či různých kapitálů) je základem strategií, jejichž cílem je zajištění reprodukce kapitálu a tudíž i zachování pozice v sociálním prostoru. [Bourdieu 1986: 253].

⁷) Rozhodně se přitom nedomnívám, že to je postačující krok. Aniž bychom nutně museli akceptovat funkcionalistický výklad sociálního systému, klasické sociologické teorie (viz např. Parsons 1954) i zdravý rozum nás nenechávají na pochybách například v tom, že sociální stratifikace je proces, který přinejmenším těsně koresponduje s obecně sdíleným hodnotovým systémem. To neznamená nic jiného, než že dalším nezbytným krokem ve výstavbě sociologické teorie postkomunistické transformace bude nepochybně prozkoumání proměn hodnotového systému, bez nichž si lze mimo jiné stěží představit završení proměny stratifikačního systému a konec konců i ekonomické reformy.

příjmů osob s vyšším vzděláním. Lze přitom předpokládat, že je to způsobeno jak obecným růstem hodnoty vzdělání na trhu práce, tak tím, že jedincům s vyšším vzděláním se v průběhu postkomunistické transformace ve zvýšené míře otevírají šance na vzestup v hierarchii formální autority (řízení).

Pokud jde o "strategie" ekonomického úspěchu, je třeba v první řadě vzít v úvahu systémová omezení, která z pozice ekonoma predikoval Kornai [1990]. Podle Kornai postkomunistické systémy, které v průběhu reformy usilují o udržení inflace v přijatelných mezích, budou nutně usilovat o zmrazení mezd ve státním sektoru, tj. budou mít tendenci přenést oběť za transformaci na zaměstnance státního sektoru. Kornai však současně předpokládá, že zaměstnanci ve státním sektoru budou zcela konsekventně hledat možnosti participace na soukromém sektoru s cílem využívat výhod státního sektoru (jistota, menší rizika, možnost využívat některé zdroje) a jeho nevýhody (například pomalejší růst příjmů) kompenzovat participací na vznikajících tržních příležitostech, tj. zejména vedlejší podnikatelskou aktivitou. Toto využívání výhod "*dvojího statusu*", jehož negativní důsledky pro průběh ekonomické reformy jsou evidentní, Kornai považuje za hodné morálních i právních sankcí [Kornai 1990: 125]. Ve světle tohoto tvrzení a s vědomím toho, že pro design ekonomické reformy v Československu byla a je charakteristická tendence uplatňovat všechna dostupná antiinflační opatření, lze formulovat sociologicky relevantní hypotézu, podle které z individuálního hlediska nejefektivnější a nejméně rizikovou strategií ekonomického úspěchu v postkomunistickém Československu je strategie "duálního statusu", tj. volba podnikání jako paralelní ekonomické aktivity. Odtud lze odvodit, že paralelní podnikání je aktivitou, která s největší pravděpodobností nebude mít žádné specifické sociální nositele, tj. bude více méně univerzální strategií postkomunistické transformace.

Lze očekávat, že strategie založená na podnikání jako primární ekonomické aktivitě, je přinejmenším stejně efektivní, avšak "jistota" této strategie je ve srovnání se strategií "*dvojího statusu*" zřejmě menší (individuální riziko je větší).

Pokud jde o pohyby v "byrokratickém prostoru" (Nee), tj. o mobilitní dráhy nepřekračující hranice státního sektoru, nelze očekávat, že by byly nějak významněji svázány s ekonomickým úspěchem či neúspěchem. Lze předpokládat, že byrokraticky ovládaný segment společnosti má i nadále silnou tendenci k rovnostářství, bez ohledu na to, zda je to důsledek protiinflačních opatření (snaha fixovat strop při tlaku zvyšovat minimum) nebo efekt přirozené tendence byrokraticky ovládaných systémů k rovnostářství (Weber). Současně je však třeba vzít v úvahu, že sociální skupina, která je hybnou silou sociální změny, má vždy tendenci vytvářet výhodné příležitosti a prostor pro vzestupnou mobilitu svých příslušníků či alespoň jejich reprezentanty. Lze tedy předpokládat, že z mobilitních pohybů uvnitř byrokraticky řízeného sektoru bude výrazně ekonomicky efektivní zejména pohyb po ose hierarchie řízení, kde dochází k největší výměně jedinců a také ke změně kritérií alokace pozic, zatímco ostatní mobilitní dráhy (s výjimkou mobility do soukromého sektoru) nebudou zatím predikovat signifikantní změnu relativní pozice v příjmovém prostoru.

V kontextu častých úvah a analýz týkajících se osudu "redistributorů", "nové třídy" či "kádrů" [Nee 1989, 1991; Kolósi a Róna-Tas 1992] nelze nechat stranou hypotézy týkající se mobilitních a příjmových drah příslušníků této skupiny. V souladu s pokusem o zobecnění teorie kapitálu v sociologii [Bourdieu 1986], a zejména v souladu s jednou z jejích konstitutivních tezí týkající se *konvertibility* jako jednoho ze základních atributů kapitálu, a s přihlédnutím k hypotézám, které pro vývoj sociální stratifikace ve východní Evropě formulovali Szelényi a Treiman [1991], lze formulovat dvě přímo testovatelné hypotézy. Předně lze očekávat, že pozice bývalých "kádrů" v příjmovém prostoru se v průběhu transformace nezhoršuje, resp. že příslušníkům této skupiny se daří relativně výhodnou pozici z minulosti udržet nebo dokonce zlepšit.

Na otázku, jakými nástroji se bývalým byrokratickým kádrům (redistributorům) socialistického režimu daří své výhodné postavení v příjmovém prostoru udržet, odpovídá druhá hypotéza. V souladu s tezí o konvertibilitě kapitálů lze formulovat očekávání, podle kterého příslušníci skupiny bývalých kádrů redistributivního režimu častěji než ostatní vstupují do skupiny podnikatelů, což je strategie, ve které se výrazně zhodnocuje mimo jiné i sociální a politický kapitál akumulovaný v předchozím režimu.

Pokud jde o roli kulturního kapitálu, Szelényi a Treiman [1991] mu připisují význam jednoho z významných faktorů predikujících vzestupnou mobilitu a sociálně ekonomický úspěch. Částečně ve shodě s Bourdieu, který tvrdí, že podstatou kulturního kapitálu je osvojená symbolická kultura společnosti, Szelényi a Treiman argumentují tím, že kulturní kapitál spojený s větší intelektuální flexibilitou umožňuje lepší orientaci v měnících se podmínkách a usnadňuje přizpůsobení novým pravidlům. Z těchto premis, pokud platí, by tedy mělo vyplývat, že kulturní kapitál v období postkomunistické transformace funguje jako určitá ochrana proti sociálně ekonomickému sestupu a jako jeden z faktorů predikujících sociální vzestup a ekonomický úspěch. Lze ovšem namítnout, že v počáteční fázi transformace je význam kulturního kapitálu, jehož působení je spíše dlouhodobé a zachytitelné spíše v mezigeneračním rozměru, překryt mnohem razantnějšími vlivy jiných kapitálů, jejichž vztah k ekonomickému úspěchu (a zejména krátkodobému) je méně zprostředkovaný (sociální, politický a ekonomický kapitál).

Sada hypotéz týkajících se kapitálů, jejich konvertibility a významu pro ekonomický úspěch (pohyb v příjmovém prostoru společnosti) by byla neúplná, kdybychom se vyhnuli otázce, jak ve společnosti, která soukromé vlastnictví výrobních prostředků považovala téměř za zločin a která řadu desetiletí důmyslně bránila případně akumulaci a reprodukci kapitálu, funguje právě *ekonomický kapitál*. Necháme-li stranou jednotlivé případy, které jsou materiálem vhodným spíše pro novináře či romanopisce, a budeme-li se držet sociologického pohledu, měli bychom předpokládat, že akumulovaný ekonomický kapitál v pravém slova smyslu (finanční kapitál, majetek atd.) je natolik limitovaný, že jako výraznější zdroj mobility či determinanta drah ekonomického úspěchu může figurovat spíše v drobném či paralelním podnikání, zatímco ve světě velkého podnikání se "hraje" s jinými kartami, přičemž ekonomický kapitál není nástrojem, ale spíše cílem hry.

Tyto karty nemusí být nutně špinavé či falešné, ale ať jsou jakékoli, ekonomický kapitál je mezi nimi spíše vzácností než pravidlem. Konkrétně to znamená, že vliv výchozího ekonomického kapitálu (tj. kapitálu na počátku transformace) na mobilitní dráhy či na pohyb v příjmovém prostoru, by neměl přesáhnout hranice drobného a spíše paralelního podnikání, zatímco ve světě velkého podnikání se na počátku transformace prosazují spíše ty kapitály, které mohou ekonomický kapitál úspěšně substituovat (sociální kapitál, politický kapitál) a umožnit jeho akumulaci.

Většinu formulovaných hypotéz či očekávání lze prověřovat a testovat na datech různého typu. Pokud by výše diskutované procesy sociální změny byly zachytitelné pouze v dlouhodobé historické perspektivě, neměli bychom jinou možnost, než postupovat v sociologii běžným způsobem, tj. buď analýzou dat ze vzájemně nezávislých pozorování či výzkumů z různých období, nebo z jednoho výzkumu, ve kterém se historický čas simuluje retrospekci. Vzhledem k tomu, že postkomunistická transformace je typem sociální změny, jejíž průběh a důsledky lze monitorovat na osudech členů jedné generace, nejefektivnějším a současně nejspolehlivějším nástrojem je bezpochyby analýza dat z longitudinálního výzkumu.⁸

2. Data a proměnné

Analyzovaná data pochází z první a druhé vlny longitudinálního výzkumného projektu "Rodina '89" [Matějů, Tuček a Rezler 1991]. Na počátku roku 1989, kdy byl tento projekt zahájen, byl v Čechách proveden výzkum na souboru 3 917 žáků osmých tříd. Výběr byl proveden dvoustupňově: v prvním kroku byly vybrány obce (v Praze i čtvrti), ve druhém kroku byly v rámci obce vybrány základní školy. Ve vybraných školách proběhlo šetření na všech žácích osmých tříd. Vzhledem k omezenému rozsahu zkoumaného souboru rodin se výběr obcí řídil kritériem proporcionálního zastoupení různých typů městských a venkovských lokalit či různých typů městského prostředí (dělnické čtvrti, sídlště, vilové čtvrti s vyšším sociálním statusem atd.). Na výzkum žáků, který proběhl na počátku roku 1989 (dotazník pro žáka, test struktury osobnosti a mentálních schopností HSPQ, dotazník pro učitele), navázal výzkum jejich rodičů, který proběhl v květnu až červnu roku 1989.

Pokud jde o rok 1989, všechny požadované údaje (dotazník pro žáka, test mentálních schopností) jsme získali od 78 % původně vybraných žáků (2 891) a od 73 % rodin těchto dětí (2 709 vyplněných dotazníků pro rodiče). Na jaře roku 1992 proběhlo opakované šetření rodičů, a to na podvýběru 2 518 rodin. Celková návratnost opakovaného šetření dosáhla 76 %. Pro účely analýzy dospělých respondentů (jedinců) byl však analytický soubor redukován tak, aby podíly mužů a žen alespoň zhruba odpovídaly jejich podílům v příslušné věkové skupině.

⁸) Otázkou zásadních výhod longitudinálních dat z hlediska možností formulovat závěry o kauzálních vazbách ve společenských vědách se ve své vynikající práci zabývá Lieberman [1985], který rovněž ukazuje na znančná rizika činit závěry o kauzalitě ve společnosti na základě analýzy vzájemně nezávislých pozorování.

Důvodem redukce byla výrazná převaha žen mezi respondenty první vlny šetření.⁹ Redukce, ze které vzešel analytický soubor jednotlivců (respondentů jak v roce 1989, tak v roce 1992), byla provedena zmenšením podsouboru žen pomocí náhodného výběru z tohoto podsouboru. Výsledný analytický soubor má 1 298 případů. Je přirozené, že tento soubor je věkově omezen: při průměru 44 let (modus 43) je směrodatná odchylka 5 let (75 % souboru leží v intervalu 40-50 let). Pokud jde o sociální složení souboru, nenalezli jsme žádné významnější odchylky od profilu populace v tomto věkovém pásmu (struktura vzdělání: základní 9 %, vyučení 34 %, maturita 36 %, ukončená vysoká škola 20 %).

Dotazník aplikovaný v roce 1989 obsahoval řadu otázek týkajících se sociálního postavení obou rodičů dítěte (tj. respondenta i jeho partnera), sociálního postavení prarodičů dítěte (rodičů respondenta a jeho partnera) i dosavadní mobility rodičů (respondentů). Dále bylo zjišťováno členství a funkce rodičů (respondentů) v politických stranách a jiných organizacích ("*politický kapitál*"), jejich příjmy a majetkové poměry ("*ekonomický kapitál*"), jejich "zapojení" do neformálních "směnných" kontaktů ("*sociální kapitál*") atd. Dotazník obsahoval i pasáže orientované na životní styl, jazykovou kompetenci, kulturní vybavenost a kulturní aktivity ("*kulturní kapitál*"), na pojetí životního úspěchu a na "životní strategie" rodiny. S ohledem na takto široce založený soubor informací pocházejících z výzkumu provedeného na jaře roku 1989 byl dotazník aplikovaný v roce 1992 konstruován do značné míry symetricky, to znamená, že se orientoval v první řadě na zjištění změn, ke kterým v období tří let došlo, aniž by bylo nezbytné se respondentů na jejich minulost znovu ptát a riskovat tak záměrné zkreslení výpovědí o minulosti. Výjimku tvořily kontrolní otázky.

Proměnné, které vstoupily do analýz:

MALE: dichotomická proměnná (1 = muž).

RINC89: hrubý příjem respondenta z hlavního zaměstnání v roce 1989.

CADRE89L: dichotomická proměnná, 1 = respondent byl v roce 1989 řídícím pracovníkem na střední úrovni (na úrovni vedení menšího závodu či podniku, obvodního nebo okresního národního výboru, na vysoké škole, v nemocnici, ve větším vědeckém pracovišti atd.).

CADRE89H: dichotomická proměnná, 1 = respondent byl v roce 1989 řídícím pracovníkem na nejvyšší úrovni (řízení na úrovni krajského národního výboru, ředitelství velkého státního podniku, závodu, na úrovni rektorátu vysoké školy a na úrovni jiných centrálních orgánů).

DOWNOCC: dichotomická proměnná, 1 = došlo ke změně respondentova zařazení v rámci klasifikace EGP (8 kategorií), a to směrem dolů (objektivní

⁹) V době, kdy byla realizována první vlna šetření rodin, se nepředpokládalo, že do opakovaných šetření vstoupí vedle dětí i jejich rodiče. Protože šlo o to, zjistit hlavní charakteristiky rodin, nebyl kladen zvláštní důraz na proporční zastoupení žen a mužů. Logicky tedy převládla snadněji zastizitelná populace, tj. ženy. Teprve události z konce roku 1989 vedly k rozhodnutí provést opakované šetření i na dospělě populaci, a to na stejných jedincích jako na jaře roku 1989, neboť se přímo nabízelo využít tohoto longitudinálního projektu i pro studium sociálně-ekonomické transformace.

konstrukce kontrolována výrokem respondenta o změně zaměstnání mezi rokem 1989 a 1992).

UPWOCC: dtto DOWNOCC, směrem vzhůru.

DOWNSUP: dichotomická proměnná, 1 = respondent uvádí, že v letech 1989 až 1992 buď sestoupil v hierarchii řízení, nebo vůbec řízení přestalo být náplní jeho práce.

UPWSUP: dichotomická proměnná, 1 = respondent uvádí, že v letech 1989 až 1992 buď postoupil v hierarchii řízení směrem nahoru, nebo byl do řídicí funkce jmenován poprvé.

ENTPART: dichotomická proměnná, 1 = respondent uvádí, že *vedle hlavního zaměstnání* ve státním sektoru v roce 1992 podnikal.

ENTFULL: dichotomická proměnná, 1 = respondent uvádí, že jeho *hlavním zaměstnáním* v roce 1992 bylo vlastní podnikání (vlastní firma, podnik, živnost atd.).

VOCAT: dichotomická proměnná, 1 = respondent dosáhl nanejvýš vyučení.

SECOND: dichotomická proměnná, 1 = respondent dosáhl nanejvýš maturity.

UNIV: dichotomická proměnná, 1 = respondent dosáhl vysokoškolského vzdělání.

CITY: dichotomická proměnná, 1 = Praha nebo jiné velké město (České Budějovice, Most).

PARTY: dichotomická proměnná, 1 = respondent v roce 1989 členem KSČ.

PARTY_F: dichotomická proměnná, 1 = respondent v roce 1989 funkcionářem KSČ.

COMMIT: dichotomická proměnná, 1 = respondent v roce 1989 vyjadřoval extrémně silnou orientaci jak na profesionální výkon, tak na úspěch a vyniknutí v profesi (konstruováno ze dvou otázek: jedna zjišťovala míru orientace na výkon v zaměstnání, druhá míru orientace na úspěch a vyniknutí v profesi).

CULTD: kulturní kapitál měřený v roce 1989: jazyková kompetence (angličtina, němčina, francouzština) a míra orientace na náročné kulturní aktivity ve volném čase (divadlo, koncerty, výstavy, četba beletrie). Proměnná definována jako první faktor nerotovaného řešení získaného metodou hlavních komponent (44 % variance, více faktorů nebylo definováno). Proměnná dichotomizována, 1 = respondent dosaženou hodnotou patří do nejvyššího kvintilu (nevyšších 20 %).

ECON89D: ekonomický kapitál měřený v roce 1989: vybavenost domácnosti nákladnými předměty (video, myčka nádobí, počítač, mikrovlnná trouba, auto a chata) a odpověď na otázku, jak vysoko by respondent ohodnotil veškerý majetek domácnosti (v korunách). Proměnná definována jako první faktor nerotovaného řešení získaného metodou hlavních komponent (23 % variance). Proměnná dichotomizována, 1 = respondent dosaženou hodnotou patří do nejvyššího kvintilu (nevyšších 20 %).

SOC89D: sociální kapitál měřený v roce 1989: schopnost respondenta v případě potřeby mobilizovat sítě neformálních kontaktů a známostí (zajistit si dobrého doktora, sehnat nedostatkové zboží, sehnat valuty nebo tuzexové poukázky,

sehnat rychle větší obnos, sehnat byt). Proměnná definována jako první faktor nerotovaného řešení získaného metodou hlavních komponent (33 % variance, více faktorů nebylo definováno). Proměnná dichotomizována, 1 = respondent dosaženou hodnotou patří do nejvyššího kvintilu (nevyšších 20 %).

FAMENT: dichotomická proměnná, 1 = rodiče nebo prarodiče respondenta měli někdy vlastní firmu.

RESTIT: dichotomická proměnná, 1 = respondent nebo jeho partner obdrželi v restituci nějaký majetek.

3. Výsledky analýz

Ačkoli mzdová a příjmová statistika v zemích východní Evropy z pochopitelných důvodů není zatím schopna podat relativně ucelený a spolehlivý obraz vývoje v diferenciaci mezd a příjmů, sociologické i některé ekonomické analýzy čerpající z různých zdrojů [Janáček 1992, Večerník 1992, Kolósi a Róna-Tas 1992, Domanski a Heyns 1992] ukazují, že příjmové nerovnosti se v zemích východní Evropy za poslední dva až tři roky zvětšily. Pokud jde o Československo, údaje uvedené v tabulce 1 i přes omezenou srovnatelnost ilustrují závěry, ke kterým na základě řady analýz dospěli Večerník [1992] a Janáček [1992], tj. že příjmová nerovnost v letech 1988-1991 vzrostla a že se zřejmě dále zvětšila i mezi roky 1991 a 1992 [Večerník 1992: 671]. Tabulka 1 současně ukazuje, do jaké míry jsou příjmová data z longitudinálního šetření "Rodina '89" v souladu s údaji z jiných zdrojů. Vzhledem k tomu, že jsme v obou letech zjišťovali hrubé příjmy (ostatní údaje v tabulce jsou o čistých platech), a vezmeme-li v úvahu věkové omezení souboru "Rodina '89", lze říci, že zjištěné odchylky jsou vysvětlitelné charakterem souboru a použitou metodikou.

Tabulka 1. Hrubé ukazatele vývoje příjmové diferenciaci v letech 1988-1992

	1988 ¹	1989 ²	1992 ³	1992 ⁴	1992 ⁵
Průměr	2,787	3,271	4,340	4,585	4,891
Variační koeficient	0,314	0,346	0,832	0,566	0,645

1) Údaje z Mikrocensu 1988 (čistý příjem ze zaměstnání)

2) Údaje z první vlny longitudinálního výzkumu "Rodina '89" (hrubý příjem ze zaměstnání, věkově omezená kohorta - viz informace o výzkumu v textu)

3) Údaje z výzkumu Ekonomická očekávání (čistý příjem ze zaměstnání)

4) Údaje z druhé vlny longitudinálního výzkumu "Rodina '89" (hrubý příjem z hlavního zaměstnání, věkově omezená kohorta - viz informace o výzkumu v textu)

5) Údaje z druhé vlny longitudinálního výzkumu "Rodina '89" (hrubý příjem z hlavního i z vedlejšího zaměstnání či podnikání, věkově omezená kohorta - viz informace o výzkumu v textu)

Údaje 1) a 3) převzaty ze stati J. Večerníka [Večerník 1992].

Tabulka 2. Mnohonásobná regrese (OLS) změny individuálního příjmu z hlavního zaměstnání v období jaro 1989 - jaro 1992
(nestandardizované regresní koeficienty)

	parametr	T-poměr	parametr	T-poměr	parametr	T-poměr	parametr	T-poměr
RINC89	0,98***	11,963	0,95***	11,126	0,91***	10,828	0,70***	7,651
MALE	637,19***	3,448	650,73***	3,525	594,39**	3,236	786,40***	4,239
CADRE89H			2088,16**	2,586	1895,36	2,371	1339,78	1,689
CADRE89L			172,46	0,527	33,96	0,104	-72,99	-0,226
DOWNOCC					174,97	0,464	73,63	0,198
UPWOCC					375,08	1,138	374,72	1,154
DOWNSUP					285,69	0,807	133,63	0,382
UPWSUP					955,02***	3,635	763,54**	2,910
ENTPART					139,20	0,627	109,60	0,697
ENTFULL					1863,53***	3,854	1896,28***	3,980
VOCAT							-23,29	-0,090
SECOND							123,71	0,471
UNIV							1268,34***	4,017
Konstanta	1008,89	4,660	1184,12	4,875	1137,37	4,730	1520,01	4,931
R ² /adj. R ²	0,253	0,252	0,258	0,256	0,285	0,277	0,309	0,301

*) 0,05 > p > 0,01

**) 0,01 > p > 0,001

***) 0,001 > p

Definice proměnných a vynechaných referenčních kategorií jsou uvedeny v textu

Výpočet: SPSS/PC+, procedura REGRESSION

Pramen: Longitudinální projekt "Rodina '89"

Z hlediska cílů, které sledujeme, však statistická hlediska uplatňovaná při analýze dat ze vzájemně nezávislých pozorování nejsou prvořadá. Soubor, který máme k dispozici, umožňuje analyzovat změnu v sociálním postavení (zaměstnání, pozice v řízení atd.), v příjmech a vzájemné vztahy mezi těmito změnami u stále stejných jedinců, tj. závěry o kauzalitě nejsou závislé na statistické *simulaci* kauzality, která stojící často na velmi riskantních předpokladech [Liebersson 1985], ale pouze na statistické signifikanci analyzovaných vztahů a změn.

a) Ekonomická účinnost vybraných charakteristik a "strategií"

Analýza vlivů vybraných charakteristik jedince a efektů případných změn v jeho sociálně ekonomickém postavení v období jaro 1989 - jaro 1992 na pohyb v příjmových hierarchiích byla záměrně provedena separátně pro příjmovou distribuci určenou pouze *hlavním* zaměstnáním (tabulka 2) a pro příjmovou distribuci, do níž se promítají *všechny* zdroje příjmů s výjimkou sociálních (tabulka 3). Jedním z hlavních důvodů oddělené analýzy těchto v realitě spojených příjmových distribucí byla možnost zachycení specifického vlivu otevírání paralelních zdrojů příjmů (zejména z paralelního podnikání) na změny v postavení různých skupin populace v měnícím se příjmovém prostoru.

Analýza si v souladu s formulovanými hypotézami kladla za cíl zjistit účinnost vybraných charakteristik a "strategií" z hlediska šancí na zvýšení individuálního příjmu. Pro přehlednost byla tato účinnost vyjádřena jako odchylka od všeobecného růstu příjmové úrovně v daném období, který byl kromě jiného poznamenán i celkovou inflací. Z těchto důvodů byla aplikována metoda mnohonásobné regrese (OLS), přičemž zařazení úrovně příjmu na jaře roku 1989 (RINC89) jako první nezávisle proměnné bylo jednou z několika možností, jak přejít od analýzy determinace *příjmové úrovně* k analýze determinace *změny v příjmové úrovni*.

Pokud jde o příjmy z hlavního zaměstnání, výsledky uvedené v tabulce 2 umožňují formulovat řadu závěrů vztahujících se přímo i nepřímo k formulovaným hypotézám. Kromě toho, že ve sledovaném období došlo k signifikantnímu růstu příjmů,¹⁰ je evidentní, že příjmy mužů se zvyšovaly rychleji než příjmy žen, přičemž tato tendence dále prohlubující rozdíly v příjmech mužů a žen byla rovněž statisticky vysoce významná. Z poslední regresní rovnice pro příjem z hlavního zaměstnání (tabulka 2, poslední sloupec) je zřejmé, že při kontrole všech uvažovaných proměnných, byl průměrný růst hrubého měsíčního příjmu z hlavního zaměstnání zhruba 1 500 korun (konstanta), přičemž příjem muže ve srovnání s příjmem ženy se zvýšil navíc v průměru o 780 korun.

Pokud jde o předpokládané změny ve zhodnocování vzdělání v průběhu transformace, je evidentní, že tendence k růstu ekonomické hodnoty vzdělání (větší návratnosti) existuje pouze u vysokoškolského vzdělání, v tomto případě je však velmi výrazná a vysoce signifikantní. Zatímco ani vyučení, ani maturita

¹⁰) V dané věkové skupině jde v průměru o 1 300 korun měsíčně v případě příjmu z hlavního zaměstnání, resp. o 1 600 korun při započtení všech příjmů kromě sociálních.

Tabulka 3. Mnohonásobná regrese (OLS) změny celkového individuálního příjmu v období jaro 1989 - jaro 1992
(nestandardizované regresní koeficienty)

	parametr	T-poměr	parametr	T-poměr	parametr	T-poměr	parametr	T-poměr
RINC89	1,07***	11,043	1,03***	10,254	0,96***	9,845	0,68***	6,473
MALE	770,06***	3,517	785,37***	3,586	637,37**	3,001	894,10***	4,195
CADRE89H			2017,44*	2,106	1723,71	1,865	968,12	1,063
CADRE89L			238,78	0,615	-11,06	-0,029	-151,03	-0,408
DOWNOCC					94,39	0,216	-41,00	-0,096
UPWOCC					180,29	0,473	171,01	0,458
DOWNSUP					260,16	0,636	65,89	0,164
UPWSUP					1274,92***	4,197	1029,67***	3,416
ENTPART					2134,01***	6,451	2100,57***	6,487
ENTFULL					2608,67***	4,666	2655,36***	4,852
VOCAT							-172,45	-0,580
SECOND							-1,38	-0,005
UNIV							1568,10***	4,324
Konstanta	1008,63	3,557	1091,57	3,788	1052,06	3,784	1680,45	4,746
R ² /adj. R ²	0,231	0,229	0,235	0,231	0,299	0,292	0,332	0,322

*) 0,05 > p > 0,01

**) 0,01 > p > 0,001

***) 0,001 > p

Definice proměnných a vynechaných referenčních kategorií jsou uvedeny v textu

Výpočet: SPSS/PC+, procedura REGRESSION

Pramen: Longitudinální projekt "Rodina '89"

evidentně nepredikují růst individuálních příjmů, který by nějak vybočoval z hlavní tendence, hodnota vysokoškolského diplomu se významně zvýšila (1 268/4,1).¹¹

Vcelku jasný obraz poskytuje i pohled na koeficienty odpovídající proměnným vyjadřujícím typické "strategie". Tyto proměnné vstupovaly do analýzy jako jeden blok, a to nejprve bez kontroly a posléze s kontrolou vlivu vzdělání. Pokud jde o příjem z hlavního zaměstnání, pouze dvě strategie se ukazují být významným zdrojem vzestupného pohybu v příjmovém prostoru: vzestup v hierarchii pozic řízení (955/3,6 resp. 763/2,9) a přechod na podnikatelskou dráhu (1 863/3,8 resp. 1 896/3,9), přičemž - jak je patrné z údajů v závorkách - vzestup v hierarchii pozic řízení významně souvisí s vysokoškolským vzděláním, což ovšem neplatí o přechodu na podnikatelskou dráhu.

Pokud jde o příjmové dráhy "kádřů", velmi záleží na charakteru výchozí pozice. Skutečně vysoce postaveným příslušníkům této skupiny (CADRE89H) se evidentně zatím dařilo výhodné pozice v příjmovém prostoru udržet (2 088/2,6). Další výsledky ukazují, že je to částečně důsledek zlepšujících se podmínek pro zhodnocování "lidského kapitálu" reprezentovaného formálním vzděláním, se kterým samozřejmě většina příslušníků této skupiny disponuje (po zavedení vzdělání do příslušné rovnice koeficient klesá na 1 339/1,7). Naproti tomu dynamika vývoje příjmů "nižších kádřů" (CADRE89L) se nijak významně neodlišuje od průměru, tj. vůči dynamickým skupinám tato skupina spíše ztrácí.¹²

Podobné výsledky poskytuje analýza vývoje *celkového individuálního příjmu*, který zahrnuje příjem z hlavního zaměstnání, z vedlejšího zaměstnání či z paralelního podnikání, případně z pronájmu, z dividend atd. (tabulka 3).

Vezmeme-li v úvahu všechny příjmy, rozdíl v dynamice jejich růstu mezi muži a ženami se stává ještě zřetelnější (z 786/4,24 na 894/4,20). Podstatnou změnou v rozložení sil určujících šance na vzestup v příjmovém prostoru je to, že mezi nejúčinnější ekonomické strategie se dostává *paralelní podnikání* (ENTPART; 2 100/6,49), které je sice z hlediska průměrného efektu poněkud méně lukrativní než *hlavní podnikání* (ENTFULL; 2 655/4,85), avšak - jak plyne z porovnání T-poměru (6,49 vs. 4,85) - je to strategie spjatá s větší jistotou.

Z hlediska dynamiky celkových příjmů je paralelní podnikání mnohem účinnější strategií než vzestup v hierarchii pozic řízení (UPWSUP; 1 029/3,42). Tato strategie, kterou Nee nazývá byrokratickou kariérou, se tedy z ekonomického

¹¹ Pro snadnější orientaci ve výsledcích analýz a v tabulkách jsou v závorce vždy uvedeny dva údaje: nestandardizovaný regresní koeficient a hodnota T-statistiky (T-ratio).

¹² Absolutní počet tzv. "vyšších kádřů" je v našem souboru pochopitelně relativně malý. Z celkové počtu zhruba 80 jedinců vyhovujících definici kádřů obecně (řídící postavení alepoň na úrovni vedení malého podniku či organizace výše), pouze okolo 20 reprezentuje "vyšší kádry" (řídící funkce na úrovni většího podniku nebo organizace nebo na krajské a vyšší úrovni), přičemž tento počet pochopitelně ještě závisí na dalších proměnných vstupujících do analýzy. Proto jsou závěry, které formulujeme spíše opatrné, i když příslušné regresní koeficienty jsou relativně vysoké. Fakt, že šance vyšších a nižších kádřů se tak výrazně liší, byl na druhé straně důvod, proč jsme se rozhodli pro jejich oddělení, i když to přináší určitá omezení, pokud jde o formulaci "silných" závěrů.

hlediska a v krátkodobé perspektivě skutečně ukazuje být méně efektivní než založení vlastní firmy, bez ohledu na to, zda se jedná o podnikání jako hlavní zdroj obživy, nebo firma funguje paralelně se zaměstnaneckým postavením.

Ani rozšíření definice příjmů o doplňkové zdroje však nic nemění na zjištění, že pozice vysokoškolského diplomu se evidentně zpevňuje, zatímco maturita a vyučení postupně ztrácí na hodnotě. Započtení paralelních příjmů nic nemění ani na závěru, že příjmy bývalých "vyšších kádřů" prokazatelně rostou dynamičtěji, než by odpovídalo obecné tendenci (2 017/2,1). Je to dáno jak tím, že příslušníci této skupiny se častěji objevují v podnikatelských skupinách, kde je dynamika příjmů podstatně vyšší (po zavedení podnikání do rovnice příslušný koeficient klesá na 1 723/1,8), tak tím, že jsou v převážné míře nositeli vysokoškolských diplomů, což - jak jsme již ukázali - je kapitál, jehož hodnota prudce stoupá (jakmile je do rovnice zavedeno vzdělání, zaznamenáváme pokles na 968/1,06).

b) Sociální podmíněnost účinných "strategií"

Na základě předchozí analýzy lze říci, že z hlediska dynamiky příjmů ve sledovaném období se jako nejúčinnější ukázaly být tři strategie: *paralelní podnikání* (ENTPART), *hlavní podnikání* (ENTFULL) a *vzestup v hierarchii řízení* (UPWSUP). Kromě toho analýza ukázala, že v dynamice růstu příjmů se bez ohledu na zvolenou strategii zhodnocují zejména dvě charakteristiky: *pohlaví* (muž) a *vzdělání* (vysokoškolský diplom).

Pokus načrtnout obraz "strategií úspěchu" v počátcích postkomunistické transformace by byl velmi neúplný, kdybychom nechali stranou otázku, které individuální charakteristiky či kapitály (v pojetí vymezeném výše) podmiňují jednotlivé strategie, jejichž význam pro ekonomický úspěch se zdá být v českých podmínkách nesporný.

V tabulce 4 jsou uvedeny výsledky logitové analýzy podmíněnosti uvedených tří dominantních strategií ekonomického úspěchu. Mezi nezávisle proměnnými figurují kromě pohlaví, vzdělání, členství a funkcí v KSČ na jaře roku 1989 a kromě příslušnosti ke skupině bývalých "kádřů" ještě další proměnné reprezentující specifické vlastnosti či kapitály, o kterých jsme předpokládali, že by v postkomunistické transformaci mohly hrát významnou roli: kulturní kapitál, ekonomický kapitál (majetek) v roce 1989, sociální kapitál v roce 1989, orientace na povolání (pracovní nasazení) v roce 1989, přítomnost rodinné tradice v podnikání a navrácení nějakého majetku v restituci. Ačkoli operacionalizaci žádné z uvedených proměnných nelze z pochopitelných důvodů považovat za dokonalou, výsledky, ke kterým jsme dospěli aplikací logitové analýzy, se zdají být vnitřně konzistentní a poměrně dobře interpretovatelné v kontextu formulovaných hypotéz.

Výsledný logitový model¹³ pro strategii založenou na funkčním postupu (vzestup v hierarchii řízení; UPWSUP) je zajímavý jak sestavou proměnných,

¹³) Za výsledný model jsme ve všech třech případech považovali model získaný aplikací vylučující metody ("backward elimination") za předpokladu, že šlo o platný model, tj. že míra věrohodnosti - definovaná jako záporná hodnota dvojnásobku logaritmu poměru věrohodnosti

které se pro její predikci ukázaly být signifikantními, tak tím, které proměnné byly z tohoto hlediska vyloučeny.

Na rozdíl od závěrů, ke kterým dospěli Kolósi a Róna-Tas [1992a: 20, tabulka 7], se v Čechách příslušnost ke skupině kádrů nezdá být významnou (přínejmenším ze statistického hlediska) překážkou funkčního vzestupu. Totéž platí i pro členství v komunistické straně a dokonce i pro zastávání nějaké funkce v této straně v roce 1989. Všechny tyto proměnné byly eliminovány jako nevýznamné.

Tabulka 4. Logitové modely pro tři hlavní strategie ekonomického úspěchu

proměnná	UPWSUP			ENTPART			ENTFULL		
	B	exp(B)	sig.	B	exp(B)	sig.	B	exp(B)	sig.
MALE	0,43	1,53	0,058	0,73	2,08	0,006	1,04	2,83	0,000
CITY	.	.	.	.	.	.	0,48	1,62	0,079
CADRE89H	.	.	.	.	.	.	1,78	5,95	0,017
CADRE89L	.	.	.	.	.	.	1,19	3,28	0,001
PARTY	.	.	.	.	.	.	0,57	1,78	0,068
PARTY_F	.	.	.	.	.	.	.	.	.
SECOND	1,23	2,43	0,000	.	.	.	.	.	.
UNIV	1,85	6,35	0,000	.	.	.	-0,66	0,51	0,072
COMMIT	-0,72	0,48	0,035	0,60	1,82	0,042	.	.	.
CULTD	.	.	.	.	.	.	.	.	.
ECON89D	.	.	.	0,80	2,23	0,003	.	.	.
SOC89D	0,99	2,69	0,001	0,62	1,86	0,028	0,72	2,06	0,014
FAMENT	.	.	.	.	.	.	0,61	1,85	0,035
RESTIT	-0,68	0,50	0,086	.	.	.	.	.	.
Konst.	-3,51	.	0,000	-3,41	.	0,000	-4,03	.	0,000
-2LL	595,94			499,36			461,47		
df	1 032			1 034			1 030		
sig.	1,000			1,000			1,000		
model χ^2	67,62			34,24			46,08		
df	6			4			8		
sig.	0,288			0,342			0,623		

.) proměnná eliminována na základě statistických kritérií procedury
BACKWARD ELIMINATION

UPWSUP - Vzestup v hierarchii řízení

ENTPART - Podnikatelská činnost jako vedlejší zaměstnání

ENTFULL - Podnikatelská činnost jako hlavní zaměstnání

Definice proměnných a vynechaných referenčních kategorií jsou uvedeny v textu

Výpočet: SPSS/PC+, procedura LOGISTIC REGRESSION

Pramen: Longitudinální projekt "Rodina '89"

(-2LL) - nepřekročila obvyklou hladinu statistické významnosti (0,05). Platnost modelu byla navíc ještě ověřována pomocí chí-kvadrátové statistiky daného modelu.

Mezi významnými faktory zvyšujícími pravděpodobnost funkčního vzestupu jednoznačně dominuje vzdělání, a to jak střední (2,43),¹⁴ tak zejména vysokoškolské (6,35). Na první pohled překvapující je pozitivní význam výchozího sociálního kapitálu (SOC89D) pro predikci této orientace. Zdá se, jako by potenciální možnost mobilizovat sítě neformálních sociálních vazeb založených na vzájemné užitečnosti byla z krátkodobého hlediska významnějším faktorem ovlivňujícím sociální vzestup než kulturní kapitál (CULTD), který byl z modelu eliminován jako nevýznamný (pravděpodobně byl jeho vliv zcela pohlcen vzděláním). Zajímavá je i role profesního nasazení (orientace na výkon - COMMIT). Vůči funkčnímu vzestupu se tato charakteristika sama o sobě jeví spíše jako určitá bariéra (0,48), zatímco - jak uvidíme později - pravděpodobnost paralelního podnikání spíše zvyšuje (1,82). V obou případech se příslušné koeficienty pohybují na hranici statistické signifikance (0,035 resp. 0,028), ale v kontextu ostatních výsledků dávají jisté oprávnění k tvrzení, že stále ještě relativně nízká schopnost státního sektoru absorbovat, zhodnotit a odměnit výkonovou orientaci vede k hledání alternativních řešení, mezi nimiž figuruje i paralelní podnikání.

Pokud jde o *paralelní podnikání*, počet proměnných vstupujících do modelu je na první pohled nižší, což odpovídá předpokladu, že tato strategie má do značné míry univerzální charakter. Tato strategie je samozřejmě spíše mužskou záležitostí (2,08) a kromě velmi silné výkonové orientace (1,82) ji predikuje výchozí ekonomický kapitál a výchozí sociální kapitál (1,86).

Podnikání jako hlavní ekonomická aktivita je strategie, která má ve srovnání s funkčním postupem a zejména s paralelním podnikáním nejlépe určené sociální nositele. Stejně jako všechny předchozí individuální strategie¹⁵ je i "hlavní podnikání" mnohem více mužskou než ženskou záležitostí. Pokud jde o sociální charakteristiky predikující tuto strategii, je na první pohled zřejmé, že jak příslušnost ke skupině bývalých kádrů, tak předchozí členství v komunistické straně jsou velmi silnými kartami ve hře. Příslušnost ke skupině vyšších kádrů zvyšuje poměr šancí téměř šestkrát (5,95), u nižších kádrů třikrát (3,28). Příspěvek členství v KSČ je sice na hranici statistické signifikance (0,068), ale eliminace této proměnné z modelu vedla k signifikantnímu zhoršení jeho věrohodnosti. Nicméně je evidentní, že členství v KSČ zvyšuje poměr šancí téměř dvakrát (1,78). Kontrolou vlivu kádrů a členů KSČ lze zřejmě vysvětlit jednak eliminaci funkcí

¹⁴) V závorkách jsou uváděny regresní koeficienty logitových rovnic v exponenciální podobě [$\exp(B)$]. Tyto koeficienty vyjadřují růst (nebo pokles) poměru šancí spojený s danou proměnnou za předpokladu, že ostatní proměnné v modelu jsou konstantní a za předpokladu, že model platí. Například hodnota 6,35 znamená, že pro nositele vysokoškolského diplomu je poměr šancí týkající se funkčního vzestupu šestkrát větší než pro jedince, kteří vysokoškolský diplom nemají. K interpretaci koeficientů logitových modelů viz Řehák a Řeháková [1992].

¹⁵) Je nepochybné, že individuální ekonomické strategie nelze oddělit od *rodinných strategií*, resp. od *ekonomických strategií domácností*. Rodinné strategie bude třeba vzít v úvahu, a to jak v analytických modelech, tak při interpretaci výsledků. Zatím k tomuto tématu u nás nejvíce přispěl tým autorů zabývajících se ekonomikou domácností [Miková 1992; Večeřník 1992b].

v KSČ z modelu, jednak spíše negativní vliv přítomnosti vysokoškolského diplomu (i když i zde se pohybujeme na hranici statistické významnosti).

Co je ovšem zcela evidentní, je význam výchozího sociálního kapitálu (2,06) a podnikatelské rodinné tradice (1,85), bez ohledu na její zprostředkování restitucí, jejíž příspěvek nebyl shledán významným. Zatímco každá z těchto charakteristik se ukazuje být významným momentem určujícím orientaci na podnikání, přítomnost výchozího ekonomického kapitálu se zatím ukázala být nepodstatná.

4. Závěry a diskuse

Nemůže být zřejmě pochyb o tom, že postkomunistická transformace vede k růstu nerovností a nikoli k jejich poklesu. V tomto bodě byla Neeho teorie zpochybněna všemi dosud provedenými analýzami vývoje příjmové diferenciaci v zemích východní Evropy, bez ohledu na zdroj a typ analyzovaných dat.

Otázky, které se zdají být mnohem závažnější a svým způsobem "dráždivější" (a to jak z vědeckého, tak zejména z politického hlediska), se týkají typických strategií ekonomického úspěchu a dominantních sociálních charakteristik jejich nositelů (reprezentantů). V této souvislosti se ukazuje, že explanační možnosti Neeho *teorie tržního přechodu* v podstatě končí tam, kde by měla začít *teorie postkomunistické sociální transformace*, tj. - z hlediska výzkumu sociální stratifikace - u tří dominantních otázek: 1) které strategie ekonomického úspěchu v období přechodu k trhu jsou nejvíce efektivní; 2) jaké mobilitní dráhy jsou typické pro tyto efektivní strategie ekonomického úspěchu; 3) k jakým změnám ve stratifikačním systému tyto strategie a s nimi spjaté mobilitní procesy vedou?

Závěry, ke kterým dospěli Kolósi a Róna-Tas [1992a, 1992b], dávají, pokud jde o Maďarsko, odpověď na první dvě otázky, samozřejmě s tím, že reflektují jak obecné rysy postkomunistické transformace, tak její specificky maďarské rysy. Naše analýza má však ve srovnání s předchozí dvě specifika. Předně longitudinální výzkum, jehož data byla podrobena analýze, sleduje pouze příslušníky střední generace, tj. jedince, kteří byli těsně před kolapsem komunistického režimu v Československu v blízkosti vrcholu svých kariér (40-50 let). To má samozřejmě své výhody i nevýhody. Nevýhodou je, že naše výsledky nemůžeme bez velkých rizik zobecňovat na celou populaci. Nespornou výhodou však je, že střední generace, kterou jsme ve výzkumu zachytili, je pro analýzu transformačních procesů a s nimi spjatých intrageneračních mobilitních drah evidentně klíčovou skupinou.

Druhý, z teoretického hlediska mnohem závažnější, rozdíl spočívá ve výchozí sociálně ekonomické situaci Maďarska a Československa v roce 1989. Zatímco maďarská data zachytila v roce 1989 společnost po více než deseti letech ekonomických reforem, které podstatným způsobem narušily rigiditu socialistického ekonomického modelu a výrazně ovlivnily i distribuční systém, náš výzkum provedený ve stejném roce zachytil státní socialismus sice výrazně nahlovaný politicky, avšak ekonomicky a z hlediska distribučních procesů stále ještě v podstatě "neporušený". Československo tedy na počátku postkomunistické transformace neslo ve srovnání s Maďarskem mnohem více znaků reálného socialismu, včetně mnohem silnější tendence k redistribuci, rovnostářství atd. Nezanedbatelnou roli přitom jistě hraje i to, že náš výzkum zachytil pouze situaci

v Čechách, které ve srovnání s Maďarskem prošly odlišným historickým vývojem (dřívější a masivnější industrializace, jiný model urbanizace atd.), což se nutně projevuje i v odlišnosti mobilitních drah, které "produkovaly" současnou sociální strukturu. Nikoli náhodou Széleányi ve svých koncepcích "zburžoasňování" a přechodu k trhu vždy zdůrazňuje roli zemědělského sektoru, soukromých či domácích hospodářství a zemědělství vůbec. Proto se také jeho koncepce vzniku střední třídy či třetí cesty neukázaly být příliš atraktivní v zemích, kde socialismus vstoupil do odlišné fáze historického vývoje, charakteristické mnohem pokročilejší industrializací a urbanizací a tudíž i mnohem silnější pozicí středního stavu a zejména městské buržoasie.

Ve výčtu relevantních rozdílů způsobených jak odlišností historického času, ve kterém byl v příslušné zemi implantován státní socialismus, tak odlišností situace v okamžiku jeho "demonáže" (časnější zahájení ekonomických reforem v Maďarsku), bychom mohli pokračovat. Ve vztahu k závěrům z provedených analýz a z hlediska kontextu, v němž je třeba tyto závěry posuzovat jako možné stavební kameny teorie postkomunistické transformace, by měl předchozí výčet hlavních rozdílů stačit.

Ačkoli tedy provedené analýzy vycházely z poněkud odlišných dat reflektujících navíc do značné míry specifické sociální situace, řada závěrů týkajících se hlavních rysů postkomunistické transformace se shoduje, přičemž tam, kde se závěry liší, lze zjištěný rozdíl poměrně dobře interpretovat.

Pokud jde o společné rysy, zdá se být nesporné, že nejefektivnější strategií z hlediska šancí na vzestup v příjmovém prostoru reprezentuje podnikání, přičemž česká data navíc ukazují, že paralelní podnikání je ve srovnání s podnikáním jako hlavním zdrojem poněkud méně "průraznou" strategií, zato však strategií méně rizikovou, a tudíž sociálně i univerzálnější. Kornaiova předpověď, že protiinflačně motivované omezení růstu příjmů ve státním sektoru povede k masovému výskytu paralelního podnikání a tudíž i k rozšíření tzv. "duálního statusu", se ukazuje být správná. Stejně tak se zdá být nesporné, že příslušnost ke skupině bývalých kádrů či - v Neeho a Széleányiho terminologii - ke "třídě redistributorů" podstatně zvyšuje šanci na vstup do formující se skupiny podnikatelů. Zdá se tedy, že platí i závěr, ke kterému dospěli Kolósi a Róna-Tas, tj. že na zvětšování nerovností v průběhu postkomunistické transformace se podstatnou měrou podílí účinnost strategií zvýhodňujících bývalé kádry, které i nadále disponují jak lidským tak ekonomickým kapitálem, který akumulovali v minulém režimu [Kolósi a Róna-Tas 1992b: 593].

Rovněž ve shodě s Kolósim a Róna-Tasem zjišťujeme, že funkční vzestup je podstatně méně efektivní strategií ekonomického úspěchu než vstup do soukromého sektoru. Nicméně na rozdíl od Maďarska, v Čechách funkční vzestup predikuje vzestupný pohyb v příjmovém prostoru. Lze předpokládat, že v Maďarsku došlo k výraznějšímu roztažení mzdové diferenciace ve prospěch manažerů a již před rokem 1989 a nepochybně i to, že v Maďarsku došlo k výraznější mobilitě obnovující vztah mezi pozicí, kompetencí a vzděláním již v průběhu osmdesátých let. Proto také maďarská data nesvědčí tak výrazně jako česká data o změně v pozici vysokoškolského vzdělání jako nástroje ekonomického úspěchu.

Další výsledky, i když je nelze vzhledem k odlišné konceptualizaci či operacionalizaci dost dobře porovnávat, ukazují na pravděpodobně dost obecné rysy postkomunistické transformace. Předně je třeba konstatovat, že se nepotvrdil předpoklad o roli *kulturního kapitálu*. Proměnná reprezentující kulturní kapitál byla eliminována ze všech modelů vysvětlujících šance na specifické strategie ekonomického úspěchu. Je pravděpodobné, že se skutečně jedná o kapitál, jehož role se prosazuje až v dlouhodobější perspektivě, a spíše v mezigeneračním než vnitrogeneračním rozměru.

Pokud jde o *výchozí sociální kapitál*, je evidentní, že zde máme co do činění s mocným zdrojem životních šancí v období transformace, a to jak pokud jde o šance prosadit se uvnitř "byrokratického" segmentu pracovního trhu, tak pokud jde o šance zachytit se a uspět v otevírajícím se světě podnikání. Konvertibilita sociálního kapitálu se v každém případě ukazuje být významným prvkem transformace. Významně predikuje jak funkční vzestup, tak všechny druhy podnikatelských strategií, přičemž všechny tyto strategie byly analýzou kvalifikovány jako ekonomicky efektivní. Konvertibilita sociálního kapitálu se do znančné míry podílí i na ekonomickém úspěchu bývalých nomenklaturních kádrů.

Výchozí *ekonomický kapitál* nemá podle očekávání dostatečnou sílu na to, aby se prosadil jako významná determinanta dominantních podnikatelských strategií (podnikání jako hlavní zdroj příjmů). Tyto strategie zákonitě vyrůstají spíše (nikoli však výhradně) z jiných kořenů a opírají se o jiné charakteristiky a kapitály (včetně sociálního), které jsou "investovány" s cílem ekonomický kapitál co nejrychleji akumulovat.

Pokud jde o tezi, že vznik soukromého sektoru otevírá prostor pro alternativní mobilitní dráhy, výsledky naznačují, že silná orientace na výkon a profesionální uplatnění predikuje spíše strategii paralelního podnikání než volbu strategie "funkčního postupu", kde ve skutečnosti působí spíše jako bariéra. Zdá se, jako by státní sektor skutečně nebyl zatím schopen absorbovat a zhodnotit zvláště silné orientace na profesionální výkon. Logickým řešením této situace, která je stejně tak paradoxní jako logicky vysvětlitelná, je právě paralelní podnikání, resp. převedení části tohoto potenciálu pod nebyrokratickou koordinaci.

Teze o "přerušeném zburžoasňování", která ve výsledcích analýzy maďarských dat nedostala dostatečnou podporu, nebude asi z důvodů, které jsme popsali výše, nadějným teoretickým konceptem ani pro Čechy. Pokud bychom ji však zobecnili a tvrdili spíše, že sklony k podnikání mají hlubší kořeny a že nejsou závislé pouze na mezigeneračním transferu majetku či kapitálu, mohli bychom ji výsledky naší analýzy podpořit. Ukázalo se totiž, že podnikatelská tradice působí v mezigeneračním rozměru, aniž by nutně musela mít oporu ve výchozím ekonomickém kapitálu či v přímé restituci majetku.

Závěrem je možné poznamenat, že Neeho teorie "tržního přechodu" nebude asi mezi těmi, které budou považovány za přijatelný výklad postkomunistické transformace, přičemž stejný osud lze předpovídat i Szelényiho představě o postupném "zburžoasňování" jako opory tzv. třetí cesty. Jedno je však nepochybné, byly to právě tyto teorie, které vyvolaly řadu kritických reakcí a snahy o formulaci a

ověření alternativních hypotéz a výkladových schémat. Zatím se zdá, že jedna z možných alternativních teorií by se mohla opřít o koncepci různých kapitálů (či různých forem kapitálu) a jejich vzájemné konvertibility. Jednou z předností této koncepce je, že vyrůstá z významných teoretických inspirací (Marx, Schultz, Mincer, Becker, Bourdieu, DiMaggio atd.). Jednu z možností, jak tuto teoretickou inspiraci využít ve vysvětlení postkomunistické transformace, nabídl Szelényi a Treiman [1991]. V této stati jsme se pokusili alespoň v některých bodech tuto inspiraci operacionalizovat a opřít o empirickou evidenci. Závěry, ke kterým jsme dospěli, nejsou s touto inspirací v rozporu, spíše naopak.

PETR MATĚJŮ je vedoucím výzkumného týmu "Sociální stratifikace" v Sociologickém ústavu AV ČR. Od poloviny osmdesátých let se věnuje výzkumu sociálních a vzdělanostních nerovností a analýze profesní a vzdělanostní mobility. Publikoval řadu odborných statí k výše uvedeným tématům, a to jak doma, tak v zahraničí.

Literatura

- Boudon, R. 1986. *Theories of Social Change. A Critical Appraisal*. Cambridge: Polity Press.
- Bourdieu, P. 1977. "Cultural Reproduction and Social Reproduction. Pp. 487-511 in *Power and Ideology in Education*, edited by J. Karabel and A. Halsey. New York: Oxford University Press.
- Bourdieu, P. 1986. "The Forms of Capital." Pp. 241-258 in *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, edited by J. G. Richardson. New York: Greenwood Press.
- Connor, W. D. 1979. *Socialism, Politics and Equality*. New York: Columbia University Press.
- DiMaggio, P., J. Mohr 1985. "Cultural Capital, Educational Attainment, and Marital Selection." *American Journal of Sociology* 90: 1231-1261.
- Djilas, M. 1957. *The New Class*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Domanski, H., B. Heyns 1992. *Toward a Modified Theory of Market Transition: From Bargain to Market Control in State Socialism*. Warsaw: Instytut filozofii i socjologii PAN (manuscript).
- Erikson, R., J. H. Goldthorpe 1992. *The Constant Flux. A Study of Class Mobility in Industrial Societies*. New York: Oxford University Press.
- Featherman, D. L., F. L. Jones, R. M. Hauser 1975. "Assumptions of Social Mobility Research in the U.S.: The Case of Occupational Status." *Social Science Research*, 4.
- Janáček, K. 1992. "K vybraným sociálním efektům transformace československé ekonomiky." *Sociologický časopis* 28: 386-393.
- Kolósi, T., A. Róna-Tas 1992a. *The last shall be first? The social consequences of the transition from socialism in Hungary*. Paper presented at the meeting of the ISA Research Committee on Social Stratification, Trento.
- Kolósi, T., A. Róna-Tas 1992b. "Poslední bude první? Sociální důsledky přechodu od socialismu k demokracii a trhu v Maďarsku." *Sociologický časopis* 28: 579-598.
- Kornai, J. 1980. *Economics of Shortage*. Amsterdam: North Holland.
- Kornai, J. 1990. *Vision and Reality, Market and the State*. New York: Routledge.
- Kornai, J. 1992. *The Socialist System: The Political Economy of Communism*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Krejčí, J. 1972. *Social Change and Stratification in Postwar Czechoslovakia*. London: Macmillan.

- Lenski, G. 1976. "History and Social Change." *American Journal of Sociology* 82: 548-64.
- Lenski, G. 1988. "Rethinking macrosociological theory." *American Sociological Review* 53: 163-171.
- Lieberson, S. 1985. *Making it Count. The Improvement of Social Research and Theory*. Berkeley: University of California Press.
- Matějů, P. 1990. "Family Effect on Educational Attainment in Czechoslovakia, the Netherlands and Hungary." Pp. 187-210 in *Social Reproduction in Eastern and Western Europe: Comparative Analyses on Czechoslovakia, Hungary, the Netherlands and Poland*, edited by J. L. Peschar. Nijmegen: Institute for Applied Social Sciences.
- Matějů, P. 1992. "Beyond educational inequality in Czechoslovakia". *Czechoslovak Sociological Review*, Special Issue: 37-60.
- Matějů, P., B. Řeháková 1992. *Úloha mentálních schopností a sociálního původu ve formování vzdělanostních aspirací*. Sociologický ústav AV ČR, Pracovní texty, 93:2.
- Matějů, P., B. Řeháková 1993. "Revolution for Whom? Analysis of selected patterns of intragenerational mobility in the Czech Republic, 1989-1992." *Czech Sociological Review* (English Edition) 1: 73-90.
- Matějů, P., J. L. Peschar 1990. "Family Background and Educational Attainment in Czechoslovakia and The Netherlands." Pp. 121-152 in *Class Structure in Europe. New Findings from East-West Comparisons of Social Structure and Mobility*, edited by M. Haller. New York: Sharpe.
- Matějů, P., M. Tuček, L. Rezler 1991. *Rodina 1989. Úvodní studie a hlavní výsledky z první vlny šetření*. Sociologický ústav AV ČR, Pracovní texty, 91:2+3.
- Miková, Z. 1992. "Lidský kapitál a strategie chování ve sféře práce." *Sociologický časopis* 28: 337-350.
- Mincer, J. 1958. "Investment in Human Capital and Personal Income Distribution." *Journal of Political Economy* 66: 281-302.
- Nee, V. 1989. "A Theory of Market Transition: From Redistribution to Market in State Socialism." *American Sociological Review* 54: 663-681.
- Nee, V. 1991. "Social Inequalities in Reforming State Socialism: Between Redistribution and Market in China." *American Sociological Review* 56: 267-282.
- Parsons, Talcott 1954. "A Revised Analytical Approach to the Theory of Social Stratification". Pp. 386-439 in *Essays in Sociological Theory*, Glencoe, IL: The Free Press.
- Řehák, J., B. Řeháková 1992. "Logitové modely: analýza vlivu exogenních faktorů u kategorizovaných dat." *Sociologický časopis* 28: 84-102.
- Schultz, T. W. 1963. *The Economic Value of Education*. New York: Columbia University Press.
- Szelényi I., D. J. Treiman 1991. "Vývoj sociální stratifikace a rekrutace elit ve východní Evropě po roce 1989. Výzkumný projekt." *Sociologický časopis* 27: 276-298.
- Szelényi, I. 1983. *Urban Inequalities under State Socialism*. London: Oxford University Press.
- Szelényi, I. 1988. *Socialist Entrepreneurs. Embourgeoisement in Rural Hungary*. Madison: Wisconsin University Press.
- Szelényi, I. 1991. "Strategie a důsledky přechodu od redistributivní ke smíšené hospodářské soustavě." *Sociologický časopis* 26: 331-341.
- Szelényi, I., R. Manchin 1987. "Social Policy under State Socialism: Market, Redistribution and Social Inequalities in East European Socialist Societies". In *Stagnation and Routine in Social Policy*, ed by G. Esping-Andersen. Armonk, NY: Sharpe.

Večerník, J. 1992a. "Změny v příjmové nerovnosti v letech 1988-1992." *Sociologický časopis* 26: 666-684.

Večerník, J. 1992b. "Trh práce: problémy a perspektivy." *Sociologický časopis* 28: 319-336.

Summary

In the first part of the paper, two concepts frequently used in regard to the post-communist transformation are presented: "*transition*," which prevails among economists, and "*transformation*," which is more appropriate for the study of social change. Following this, Nee's theory of "market transition" is discussed. The argument is raised that Nee leaves aside the important question of specific patterns of individual mobility, and that he emphasizes only the economic perspectives of certain groups, which - as a result of the transition towards a market economy - experience *collective* socioeconomic mobility. Finally, Bourdieu's concept of various forms of capital is defended as a potentially effective theoretical background for the study of the change in social stratification in post-communist countries.

In the second part of the paper, the data from the longitudinal study "Family 1989" is analyzed in order to answer two questions: "What are the most efficient strategies for economic success during a period of transition to a market economy?" and "What mobility paths underlie the most efficient strategies?"

The analyses show that the most efficient strategy for the improvement of relative position in the income hierarchy is to open one's own business or enterprise, and that "parallel entrepreneurial activity" (parallel to the status of employee in the state sector) in comparison with a "full-time" entrepreneurship is a less lucrative strategy, but at the same time less risky and therefore socially more widespread. These results prove Kornai's prediction that the anti-inflationary restrictions of the general increase of incomes in the state sector will lead to the massive occurrence of parallel entrepreneurship and thus also to the extension of "dual status". The results also show that being a former member of a cadre substantially increases the chance to enter the entrepreneurial class during the transition period. In accordance with previous analyses made by Kolósi and Róna-Tas, we observe that functional advancement is a substantially less effective strategy for economic success than entering the entrepreneurial class, but still predicts an upward move in the income space. The Czech data also prove that *human capital* represented by tertiary education (college or university diploma) is one of the most significant means of economic success. However, the assumption about the significant role of cultural capital was not confirmed. The variable representing cultural capital was eliminated from all the models explaining the chances of specific strategies for economic success. The role of cultural capital is very pronounced in long-term reproduction processes, thus affecting intergenerational more than intragenerational mobility. *Social capital*, in turn, was found to be a powerful source of advancement both within the "bureaucratic" segment of the labor market (predicting functional advancement) and in the opening world of business (predicting also entrance into the entrepreneurial class). Furthermore, the convertibility of social capital increases the chance of former cadres maintaining their income privileges to a considerable extent.

In line with theoretical expectations, the initial *economic capital* does not seem to be a significant factor influencing strategies for economic success based on entry into the new entrepreneurial class. These strategies grow more from other roots and rest on rather different characteristics and capitals (including social capital) that are "invested" with the *aim* of accumulating economic capital in the quickest possible way.